

INSTITUT DRUŠTVENIH NAUKA

Centar za ekonomska istraživanja

OBRAZOVANJE

I

RAZVOJ

BEOGRAD, 2013

Uređivački odbor:

Dr **Veselin Vukotić**

Dr **Danilo Šuković**

Dr **Mirjana Rašević**

Dr **Slobodan Maksimović**

Dr **Vladimir Goati**

Izdaje:

Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka

Za izdavača:

Dr **Danilo Šuković**

Izdavanje ove knjige finansijski su pomogli:

Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja

Štampa:

Kuća štampe plus, Zemun
stampanje.com

Tiraž:

400

ISBN: 978-86-7093-144-2

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

37(082)
338.1(082)

OBRAZOVANJE i razvoj / [uređivački odbor
Veselin Vukotić ... [et al.]. - Beograd :
Centar za ekonomska istraživanja Instituta
društvenih nauka, 2013 (Beograd : Kuća štampa
plus). - 384 str. : graf. prikazi, tabele ;
25 cm

Tiraž 400. - Str. 7: Predgovor / Danilo
Šuković. - Napomene i bibliografske reference
uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. -
Abstracts.

ISBN 978-86-7093-144-2

1. Вукотић, Веселин [члан уредничког
одбора]

а) Образовање - Зборници б) Привредни
развој - Зборници
COBISS.SR-ID 198449676

© 2013. Institut društvenih nauka - Centar za ekonomska istraživanja

Sva prava zadržana. Nijedan deo ove knjige ne može biti reprodukovan, presnimavan ili prenošen bilo kojim sredstvom, elektronskim, mehaničkim, za kopiranje, za snimanje ili na bilo koji drugi način, bez prethodne saglasnosti izdavača.

ZNAČAJ OBRAZOVANJA ZA FORMIRANJE OBRAZACA KULTURE DIJALOGA, TOLERANCIJE I POZITIVNIH EMOCIJA — PRILOG RAZVOJU NOVE OBRAZOVNE KULTURNE POLITIKE —

APSTRAKT

Stabilnost i sigurnost jednog društva meri se razvojem četiri sistema: političkog, ekonomskog, socijalnog i vrednosnog. Uloga obrazovnog podsistema u okviru vrednosnog. Obrazovni podsistem kao strateški sistem. Razvijene zemlje u kojima je obrazovanje strateški značajno: SAD, Japan i skandinavske zemlje. Menjanje i prelazak sa obrasca „ili-ili“ na obrazac „i-i“. Dijalog i tolerancija za novu obrazovnu kulturnu politiku. Uslovi za novi sistem obrazovanja. Uloga, značaj i posledice emocija po obrazovni sistem.

Cljučne reči: *stabilnost, sigurnost, sistem, podsistem, obrazovanje, strategija, dijalog, tolerancija, emocije.*

THE SIGNIFICANCE OF EDUCATION FOR THE FORMATION OF CULTURAL PATTERNS OF DIALOGUE, TOLERANCE AND POSITIVE EMOTIONS — A CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF A NEW EDUCATIONAL CULTURAL POLICY —

ABSTRACT

Stability and safety of a society are measured by the development of four systems: political, economic, societal and value. The role of the educational subsystem within the framework of the value system. Educational subsystem as a strategic system. Developed countries in which education is of strategic importance: USA, Japan and Scandinavian countries. The change of and shift from the 'either-or' pattern to the 'both' pattern. Dialogue and tolerance for a new educational cultural policy. The conditions for a new system of education. The role, significance and consequences of emotions on educational system.

Key words: *stability, safety, system, subsystem, education, strategy, dialogue, tolerance, emotions.*

Stabilnost i sigurnost jednog društva moguće je meriti i pomoću utemeljenja i razvoja četiri sistema bitna za njegovo održanje. Značaj ovih sistema izuzetno je važan za funkcionisanje društva i države. Bilo kakav raskorak između njih lako može da naruši celo društvo. Zbog toga je bitno držanje tih sistema u ravnoteži, što nije jednostavno, jer često neki od sistema naruše određeni nedostaci ili iskrсну objektivni problemi. Za politički sistem bitan uslov je vladavina prava, a preduslov politička kultura. Ekonomski sistem počiva na prirodnim i ljudskim resursima. Ključni uslov za socijalni sistem je smanjenje razlika između sloje-

1 Redovni profesor Fakulteta političkih nauka i Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Beogradu

2 Saradnik u nastavi Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu

va u društvu. U okviru vrednosnog sistema najbitniji podsistem je obrazovni. Ako ima dovoljno obrazovanih stanovnika i ukoliko dominiraju univerzalne vrednosti kao mere svih drugih, odnosno posebnih i ličnih vrednosti, velike su šanse da društvo bude stabilno.

Razvoj savremene zapadne civilizacije, posebno najrazvijenijih zemalja, pokazuje da su najznačajnija ulaganja u razvoj obrazovnog podsistema, da bi svi sistemi bili podjednako razvijani i održavani. SAD, najrazvijenija zemlja Zapada, zasad i čovečanstva, još 1933. godine, rešavajući problem izlaska iz velike ekonomske krize, zaključila je da je pored praktičnih mera potrebna i strategija budućeg razvoja, koja će omogućiti iznenađenja kad nastupe ekonomske krize. Pored Nju dila (New Deal, novi dogovor), kao praktičnog programa za trenutni izlazak iz krize, Amerikanci su izradili i strategiju za budućih 100 godina. U tom kratkom strateškom dokumentu obrazovanje je označeno kao primarni strateški sistem. Prva tri mesta pripala su obrazovnim programima. Posle Drugog svetskog rata, ostvarivanje te strategije počelo je godišnjim „uvozom“ 35.000 najboljih diplomiranih studenata iz zapadne Evrope. Razređene su i potrebe za naučne i univerzitetske institucije, kao i za velike američke kompanije. To je period kada su se u obrazovanje slile ogromne svote novca. Osnivani su naučni instituti, laboratorije, proširivani postojeći univerziteti i osvežavani najinvektivnijim mladim ljudima iz zapadne Evrope. Taj priliv najposobnijih trajao je sve do 1975. godine. Posle toga, priliv „svežih mozgova“ smanjen je na 15.000, ali je zato proširen na zemlje Azije, posebno Indiju. Krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina 20. veka SAD se otvaraju i prema bivšim zemljama Sovjetskog Saveza i Varšavskog pakta. Devedesetih godina veliki broj mladih obrazovanih ljudi pristiže i iz zemalja bivše Jugoslavije, u kojima besni građanski rat. Za male zemlje, nastale posle raspada Jugoslavije, devedesete godine bile su godine „odliva mozgova“. SAD, posebno osamdesetih godina, pokazale su prve velike rezultate proistekle iz ogromnog ulaganja u obrazovni sistem. Izborom Ronalda Regana za predsednika SAD, objavljen je projekat „Zvezdani rat“. Ovaj projekat pokazao je svima na planeti da su SAD postale najmoćnija tehničko-tehnološka sila. U istoj deceniji, vođe i stratezi SSSR shvatili su da su izgubili tehničko-tehnološku trku sa SAD. Boraveći u Velikoj Britaniji 1986. godine, Mihail Gorbačov bio je suočen sa time da SAD i Velika Britanija tačno znaju raspored sovjetskog nuklearnog oružja. Posledica tog suočavanja jeste pokretanje „perestrojke“ u Sovjetskom Savezu krajem osamdesetih godina. Posustala privreda i nemotivisanost građana SSSR, kao i gubitak trke u tehničko-tehnološkom razvoju, uzrokovali su početkom devedesetih godina raspad Sovjetskog Saveza. Simbolički to je označeno padom Berlinskog zida 1989. godine, odnosno ujedinjenjem dve Nemačke – Zapadne i Istočne.

Ako su najrazvijenije zemlje sveta, one koje imaju i ogromne prirodne resurse, shvatile da je primarni strateški sistem obrazovanje, to je velika opomena za manje razvijene i nerazvijene zemlje da upravo preduzmu takav pristup u određenju svojih strategija. Dobar primer zemlje čiji su prirodni resurski ograničeni, a koja je postigla najveće rezultate u tehničko-tehnološkom razvoju je Japan. Japan je ostrvska zemlja nema skoro ništa od prirodno-rudnog bogatstva, sem vulkanskog zemljišta koje omogućava dobar rod žitarica i okeansko blago koje mu daje ogromne količine ribe. Japan se nalazi na mestu gde se sudaraju tople i hladne okeanske vode. To su mesta gde je gustina riba najveća. Iako su ova dva resursa značajna za razvoj privrednih potencijala, posebno poljoprivrede i ribarstva, to samo po sebi ni izdaleka ne bi bilo dovoljno da Japan postane jedna od tri najrazvijenije tehničko-tehnološke sile sveta. To je postigao upravo time što je obrazovanje stavio na najznačajnije mesto i uložio ogromna sredstva. Pokazalo se da je to jedna od najboljih i najisplativijih savremenih investicija – ulaganje u ljudsko znanje.³ Pomoću ulaganja u ljudski potencijal, Japan

3 Danas u Japanu postoji bezmalo 1.000 univerziteta i univerzitetskih koledža. Među njima je 96 nacionalnih univerziteta. Prema podacima iz 2005. godine, u toj zemlji studira više od 2,8 miliona studenata. Najveći broj visokih škola su privatne. Iznos godišnje školarine kreće se oko 10.000 dolara. U Japanu postoji i oko 150 naučno-istraživačkih instituta. Površina Japana je 377.944 km², a prema popisu iz 2002. godine, Japan ima 127.347.000 stanovnika. Približno toliki broj ustanovljen je i najnovijim popisom iz 2012. godine. Od ukupnog broja stanovnika 37 odsto Japanaca ima više ili visoko obrazovanje.

je razvio mikro tehnike i tehnologije. To je rezultiralo razvojem elektronske, računarske i foto tehnologije, kao i automobilske industrije. Iako prirodne resurse za ove tehnologije uvozi, taj uvoz nije opteretio japansku privredu jer je utrošak materijala neznatan u odnosu na izvozne prihode koje obezbeđuju ove tehnologije.

Drugi primer impresivnog razvoja relativno malih zemalja, i teritorijalno i prema broju stanovnika, postignutog forsiranjem obrazovanja jesu skandinavske zemlje – Švedska⁴, Norveška⁵, Finska⁶ i Danska⁷. Karakteristično za sve četiri skandinavske zemlje je praktično besplatno obrazovanje, koje je postalo sastavni deo njihove kulture, i otud snažno protivljenje nekim novijim pokušajima jačeg širenja privatnih visokih škola.

Sve male zemlje, posebno one uskraćene obiljem prirodnih resursa, mogu da nadoknade tu uskraćenost ulaganjem u najznačajniji resurs – ljudsko obrazovanje (znanje). Taj primer trebalo bi da prihvate i novonastale zemlje na Balkanu, na primer Srbija i Crna Gora. Upravo bi Japan i skandinavske zemlje trebalo da budu uzori, ali i praktični primeri, kako se koncipira obrazovni sistem i koja sredstva bi trebalo u njega uložiti. Investiranje u obrazovni sistem je strategija dugog trajanja. Na početku, rezultati su oskudni, ali vremenom oni postaju sve veći, do granice kada taj način pristupa postane obrazac delovanja i ponašanja jednog društva i države. Nestrpljivost u očekivanim rezultatima je rdav saradnik onih koji misle da bi odmah i trenutno trebalo da dobiju visok rezultat. Zato je izuzetno važno da se u svim segmentima društva razvije obrazac tolerancije i dijaloga kada se pristupa realizaciji ovog strateškog projekta koji se temelji na prosvetiteljskoj ideji i misiji, a koja se ostvaraju pomoću dobro utemeljenog obrazovnog sistema.

Da bi otpočeo ovaj strateški projekat potrebna je visoka saradnja i saglasnost elita znanja i političkih elita. Elita znanja da razradi obrazovnu strategiju, a politička elita da svojom voljom omogući njeno ostvarenje. Tamo gde postoji velika nesaglasnost u okviru duhovne elite, ali i nesaglasnost između te elite i političke volje, nije moguće sprovesti strateške projekte jednog društva i države za njihovu bolju i odgovorniju budućnost.

Da bi bila postignuta saradnja i saglasnost između društvenih elita, potrebno je formirati i učvrstiti novi obrazac demokratskog mišljenja, delovanja i ponašanja. Za njegovo oformljenje izuzetno su značajna dva moćna kulturna sredstva – tolerancija i dijalog. Ovo je posebno značajno za društva u kojima je domi-

4 Švedska ima 14 javnih (državnih) univerziteta i 12 Hogškola koledža, koji su takođe državni i u rangu su univerziteta, samo što su po obimu manji, uz još neke neznatne razlike. Najstariji švedski univerzitet osnovan je 1477. godine u Upsali. Švedska ima samo tri privatna univerziteta. U Švedskoj je 22 odsto visoko obrazovanih i 14 odsto sa višim obrazovanjem. Površina Švedske je 449.964 km², a prema popisu iz 2002. godine ima 8.924.000 stanovnika. Prema najnovijem popisu iz 2012. godine, sada Švedska ima oko 9,5 miliona stanovnika. U Švedskoj postoji i 29 istraživačkih naučnih instituta. Ona spada među zemlje s visokim nacionalnim bruto proizvodom po stanovniku u iznosu od 26.800 dolara.

5 U Norveškoj postoji osam klasičnih univerziteta (svi su javni), devet specijalizovanih (od kojih su tri privatna). Takođe, u Norveškoj je 20 javnih i tri privatna univerzitetska koledža. Više od 90 odsto studenata pohađa javne visokoškolske institucije. Trenutno u Norveškoj studira i oko 12.000 stranaca. To je pomoć Norveške svetu, posebno ugroženim zemljama. Površina Norveške je 383.758 km², a broj stanovnika je 4.537.000 prema popisu iz 2002. godinu. Prema najnovijem popisu iz 2012. godine, broj stanovnika je oko pet miliona. Prema statistici, 37 odsto Norvežana ima više ili visoko obrazovanje. Ako se posmatra stanovništvo po kriterijumu godina onda procenat obrazovanih između 25 i 34 godine iznosi 47 odsto. Norveška po nacionalnom bruto proizvodu po stanovniku spada među najbogatije zemlje. Nacionalni bruto proizvod po stanovniku iznosio je 2004. godine 37.800 dolara.

6 U Finskoj su svi univerziteti državni i studenti ne plaćaju školarinu. Takođe, ni strani studenti koji upišu finske univerzitete ne plaćaju školarinu. U Finskoj postoji 17 univerziteta, zatim četiri specijalizovana i 27 univerziteta primenjenih nauka, odnosno politehnika. Takođe, u Finskoj postoje 24 naučno - istraživačka instituta. Površina Finske je 338.424 km², a broj stanovnika je 5.201.000 prema popisu iz 2002. godine. Prema popisu iz 2012. godine procenjuje se da Finska ima oko 5,4 miliona stanovnika. Finska spada u zemlje sa visokim stepenom obrazovnog stanovništva. Oko 33 Finaca ima više ili visoko obrazovanje. Nacionalni bruto proizvod iznosi oko 27.400 dolara.

7 U Danskoj postoji 35 univerziteta i univerzitetskih koledža. Za danske studente školarina se ne naplaćuje. Država omogućava niz olakšica za studente, uključujući finansijsku pomoć i kredite sa niskom kamatom. Površina Danske iznosi 43.094 km², a broj stanovnika je 5.413.392 prema popisu iz 2004. godine. Prema najnovijoj proceni Danska ima oko 5.580.000 stanovnika. Nacionalni bruto prouzvod po stanovniku 2004. godine iznosio je 31.100 dolara.

nirao obrazac isključivosti. To je iskazivano u obrascu „ili–ili“ koji blokira opšti društveni konsenzus i isključuje saradnju. Dugo trajanje tog obrasca stvorilo je i pojedinačnu i kolektivnu isključivost. Isključivost je manifestovana na planu ubeđenja (ideološka), na planu uverenja (religijska), ali je iskazivana i kao grupna isključivost (klasna i slojevna) i isključivosti na osnovu porekla (nacionalna). Te isključivosti porobljavala su ova društva. Nije lako izaći iz tog ropstva, jer je ono i duhovno i dogmatsko i kulturološko i kolektivističko. U društvima isključivosti, „ja“, odnosno ličnost, utopljena je i porobljena od „mi“, odnosno grupe ili kolektiviteta.

Drugo sredstvo koje omogućava saglasnost i saradnju u društvu i državi jeste formiranje, razvijanje i dominiranje dijaloškog obrasca u odnosima između ljudi i njihovoj komunikaciji. U isključivim društvima i isključivim stanjima, u govoru dominira monolog u obliku zapovesti, naredjenja, presuđivanja, bez šanse da se pruže argumenti. Drugim rečima, u monološkoj kulturi najčešće u komunikacijama među ljudima dominiraju predrasude i stereotipi. Monološki govor u društvima isključivosti je najčešće sazdan i zasnovan na predrasudama i stereotipima. Da bi se izašlo iz monološkog obrasca predrasuda i stereotipa potrebno je omogućiti razgovor u kojem će se razmenjivati ideje, mišljenja, vrednosti i gde će u odlučivanju dominirati argumenti, posebno bolji argumenti. Nema moćnijeg sredstva u suzbijanju i borbi protiv isključivosti od dijaloga.

Još su antički Grci smatrali da se najbolje i najpravednije odluke mogu doneti govorom, razgovorom i dogovorom. Isticali su da tamo gde se ne govori, ne razgovara i ne dogovara, nema valjanih odluka za sve. Tu se samo saopštavaju naredbe samovoljnika. Drugim rečima, tu nema ni slobode mišljenja ni slobode govora, a bez njih nema razmene, nema konkurencije ideja i nema nudenja alternativa. Stari su smatrali da je dijalog uzvišeni čin društvenog i političkog mišljenja, delovanja i ponašanja. On je najbolji čin društvenog i političkog opštenja. Kada se u društvu i političkom životu jedne zajednice ne razgovara, odnosno ne vodi dijalog, onda se naređuje ili se u sprovođenju samovolje koristi sila i nasilje. Stari Grci iz najboljeg atinskog vremena smatrali su da su sila i nasilje nemi i da zato nemaju i ne bi trebalo da imaju mesta u zajednici i politici. Znali su da se i najteži zajednički problemi mogu razrešiti dijalogom. Dijalog ispravlja naša mišljenja o nama i drugima, naše zablude i predrasude, ograničenja i moguća ogrešenja. Tamo gde se u društvu i političkom životu ne razgovara, produbljuju se problemi, otvaraju sukobi, proširuju krize, i, na kraju, često pvedu ratovi. Biti spreman za susret i razgovor, znači omogućiti sebi da čuješ drugačije mišljenje, viđenje i da se suočiš s novim argumentima. Iskustvo najboljih pokazalo je da je samo iz susreta različitih mišljenja i argumenata moguće naći izlaz i pravi odgovor. Zato je dijalog stvaranje. U razgovor ulazimo s jednim mišljenjem i argumentima, a izlazimo s boljim argumetima i rešenjima. Dijalog je susret, a od „sresti“ je izvedena i reč „sreća“, a blagotvorna posledica dijaloga i međusobne trpeljivosti jeste i zajednička i politička sreća. Čovek dijaloga je otvoren i uzda se u najbolje što mu je podarila priroda ili Bog – razum. Društva u kojima se otvaraju mogućnosti za dijalog razumna su i uravnotežena. Tamo gde se vodi dijalog ne prihvata se sila i nasilje. Samo netrpeljivi ne prihvataju dijalog, jer su ubeđeni i uvereni da znaju istinu i da im nikakav razgovor nije potreban. Oni su ograničeni i glupi, a ako se dokopaju društvenog ili političkog položaja – opasni i štetni. Andre Žid je upozoravao: „Samozadovoljstvo je uvek praćeno glupošću“. U društvenom i političkom životu glupost je štetnija i od zločina. Veliki francuski pisac Anaton Frans je poručio: „Pogubniji od zločinca je – glupak“. Jer, zločin je uvek pojedinačan ili proizvod komandne odgovornosti, a glupost je pojedinačna i kolektivna. Dve pojave u pojedinačnom i društvenom životu koje ne zavise od prostora, klime ili vremena su glupost i ludost. Podjednako mogu da opstaju i na istoku i na zapadu, i na severu i na jugu, i u hladnim ledenim prostorima zemaljskih polova, i u suvim ili toplim vlažnim klimama polutara. Sve ostale bolesti i stanja su ograničeni prostorom, klimom i vremenom. Zbog toga je glupost u ljudskom životu i opaka i štetna. Tamo gde ljudi razgovaraju glupost se ograničava i svodi se na najmanju meru.

Dijaloga nema bez ljubavi prema istini. Demokratsko društvo po definiciji je otvoreno – pa i za dijalog. Ono što bi trebalo da se u jednom urednom i dobrom demokratskom poretku razradi jesu procedure i mehanizmi koji će onemogućiti samozadovoljnicima da dobiju značaj, a u isto vreme regulisati pravila za vođenje dijaloga da ne bi nasrtljivci i bezmernici pretvorili dijalog u brbljaonicu. Da bi bila formirana dijaloška kultura potrebno je podići nivo opšte kulture građana koja se upravo postiže dobro utemeljenim sistemom obrazovanja, od osnovnog do visokoškolskog. Takvo obrazovanje omogućava prihvatanje univerzalnih ideja i vrednosti kao merila i orijentira u životnoj drami. Takođe, ono utiče i na formiranje ličnosti, posebno njene autonomije, odnosno na utemeljenju slobodnog građanina, a ne podanika. Dobro osmišljen obrazovni sistem omogućava saznavanje prava i dužnosti, kao i poštovanje religijskih i etničkih prava i uticanje na formiranje obrasca poverenja koje je izuzetno značajno za zajednički život.

Drugo moćno sredstvo koje je bitno za sve oblike ljudskih odnosa i komunikacija jeste tolerancija. Dva su značenja tolerancije: prvo, trpeljivost prema drugom mišljenju, uverenju, ubedenju, delovanju i ponašanju; drugo, prihvatanje i poštovanje razlika. U prvom značenju, tolerancija je zajedničko podnošenje štete, odricanje od realizacije dela svojih potreba, interesa, uverenja i ubedenja. Tolerancija nije ništa drugo nego spremnost na kompromis. Nema ljudskog odnosa bez kompromisa – od intimnih odnosa do uređenja društvenog i državnog poretka. Kompromis ima jedno jedino ograničenje, a ono je vezano za univerzalne ljudske vrednosti – istinu, pravdu, dobro, ljubav i lepotu. Nema kompromisa između istine i laži, pravde i nepravde, dobra i zla, ljubavi i mržnje, lepote i ružnoće. Kompromis se odvija samo u okviru univerzalne vrednosti: izabrati jedno od mogućih dobara ili opredeliti se između dve pravde. Još je Hegel upozoravao da nema tragedije između pravde i nepravde, tragedija nastaje kako se odlučiti između moguće dve pravde.

U drugom značenju, tolerancija je prihvatanje, odnosno shvatanje da nema života bez prihvatanja razlika. Svest o tome je veliki čovekov iskorak. S razlikama čovek počinje da prihvata pluralizam mišljenja, pogleda, uverenja, ubedenja, delovanja i ponašanja. Razlike u njegovoj svesti postaju nešto normalno. Tako se formira obrazac razlika po kojem čovek počinje da živi i svoj život pozicionira u okviru njih. Razlike su u osnovi života, posebno u čovekovoj drugoj prirodi (kulturi) i zbog toga ne bi smele da se upotrebljavaju u produbljanju sukoba do razaranja i uništenja. Suprotno, susret razlika trebalo bi da oplemenjuje život, da ga produbljuje i proširuje, jednom rečju da ga bogati. Zato na postojanje i susret različitih mišljenja i pogleda, ideja i koncepcija, uverenja (religija) i ubedenja (ideologija), etnosa i nacija, slojeva i klasa u društvu i državi ne bi trebalo gledati kao na mogućnost sukobljavanja, već upoznavanja i upotpunjavanja, ili makar kao na život pored, koji nikome ne smeta.

Učiti se da drugog ne ometate i da drugog ne ugrožavate i opominjati drugog da vas ne ugrožava – mudro je, razborito i racionalno. Kada se tako pristupa, odnosno misli, oseća, dela i ponaša, onda se pruža šansa za suživot razlika, u ovom slučaju i religijskih i nacionalnih. Na taj način iskazuje se iskrenost i stiče poverenje drugih. Iskreni razgovor je preduslov sticanja poverenja i pruža šansu za pomirenje, čak i između do juče sukobljenih i zakrvljenih. To je tačka od koje se polazi u izgradnji i učvršćenju mira i dostojnog života.

Tolerantan nije onaj koji je nemoćan ili koji se brani. Takođe, tolerantnost nije ravnodušnost, niti ignorisanje. Radikalni, revolucionarni, ekstremisti i fanatici, po svojoj prirodi i logici, ne mogu biti tolerantni. Subjekti tolerancije su pojedinci, grupe i zajednice. Država ne može biti tolerantna, jer legitimno i legalno raspolaže silom i upotrebljava silu, ali zato može biti garant tolerancije. Država preko dobro utemeljenog sistema obrazovanja ugrađuje u mlade ljude značaj tolerancije za njihovo život. Tolerancija se ne sme prihvatati samo u slučajevima kada se u ime slobode dovodi u pitanje sloboda drugoga i drugih. Nema tolerancije ni prema nasilju.

Još je Kant upozorio da „čovjek samo vaspitanjem može postati čovekom“.⁸ Vaspitanjem i obrazovanjem se izdvajaju, razvijaju i uzdižu čovekove najbolje mogućnosti. Učiniti čoveka boljim bićem, kultivisati ga i pronaći put do dobrog u njemu je cilj i zadatak vaspitanja i obrazovanja u kantovskom smislu. Zbog toga „čovjeka može vaspitavati samo čovek koji je takođe vaspitan“.⁹ Kada je u pitanju vaspitanje i obrazovanje, treba uvek imati na umu moguće bolje stanje, ideju čovečnosti, odnosno univerzalne ideje, vrednosti i principe. Takav pristup vaspitanju i obrazovanju ljudima olakšava život, odnosno njime se postiže bolji kvalitet života.¹⁰

Ako su vaspitanje i obrazovanje uslovi od kojih zavisi formiranje čovekove ličnosti (a oni su nesporno to), onda su oni najbitniji segmenti jednog društva i države. Drugim rečima, odnos prema vaspitanju i obrazovanju je odnos prema životu i smrti. Tamo gde se afirmišu i radi na opstanku i razvoju, ljudi se vaspitavaju i obrazuju da jedni druge shvataju, potpomažu i saraduju, da prihvataju razlike i da zbog njih ne dolaze u sukobe i da se uvažavaju. Ono čovečno u svakom od njih trebalo bi da ih uzdigne iznad svake posebnosti i pojedinačnosti. Granica pojedinačnosti i posebnosti treba da bude univerzalna čovečnost. One pojedinačnosti i posebnosti koje dovode u pitanje univerzalne ideje i vrednosti su opasne i potencijalni su izvor sukoba do uništenja. Tolerancija prema njima je besmislena. Trpeljivosti može i treba da podleže sve osim onog što dovodi u pitanje slobodu i život. I kada konkretne okolnosti idu protiv tolerancije i kada se gube bitke, težnju ka njoj trebalo bi uvek podržavati. Nema tog razloga i motiva da se od tolerancije odustaje ako postoje i minimalne šanse da se pomoću nje izbegnu sukobi, posebno oni krvavi, i sačuva sloboda i život. Trpljenje za slobodu i život je hrabro i moralno. Samo duhovno odvažni, uspravni i istrajni mogu se suočiti s trpljenjem i trpljenje prihvatati. Vreme i strpljenje vode pobeđi istine, dobra, pravde, ljubavi i lepote.

Da bi bio oformljen novi obrazac kulturne politike koji bi odgovarao demokratskoj političkoj kulturi, potrebno je u sistemu vaspitanja i obrazovanja dati poseban značaj sledećim uslovima: a) učenju i širenju onih primera iz prošlosti koji afirmišu dijalog i toleranciju; b) stvaranju vrednosne svesti o značaju dijaloga i tolerancije kao sredstava za mir i slobodu; c) formiranju profesionalaca, odnosno ličnosti sa širokom kulturom i alternativnim mišljenjem.

Primeri dijaloga i tolerancije iz prošlosti, posebno u viševerskim, višekonfesionalnim i višenacionalnim zajednicama pomažu da se trenutne konfliktno situacije na što bolji način razreše ili da se preventivno uklone mogući uzroci, razlozi i motivi njihovog pojavljivanja. Prošlost može da optereti i pomrači sadašnjost i utiče na neizvesnost u bliskoj budućnosti. U prošlosti se dešavalo mnogo toga razumnog, umnog i plemenitog, ali i nerazumnog, neumnog i rđavog.¹¹ Iz prošlosti se uzima samo ono što je razumno, umno i dobro izrečeno i urađeno, ono što predstavlja istinsku vrednost. Dijalog i tolerancija upravo su vredna sredstva pomoću kojih se ljudske razlike mogu na najbolji način prihvatati i odnositi, a da ne odvedu u sukobe do ratova. Ono što se može tolerisati jesu sukobi mišljenja, koji završavaju u prihvatanju boljih argumenata.

Da bi bila stvorena vrednosna svest o značaju dijaloga i tolerancije kao sredstva za izbegavanje sukoba i podržavanje slobode i života, potrebno je kod pojedinaca izgraditi moralnu kulturu. Moralna kultura

8 Imanuel Kant, *Vaspitanje dece*, Bata, Beograd, 1991, str. 11.

9 Op. cit. str. 7.

10 U društvima i državama u kojima su praktične potrebe za kadrovima ograničene ne treba ograničavati želje i izbore i za onim obrazovnim profilima koji se trenutno ne traže ili za kojima možda ni u neposrednoj budućnosti neće biti potreba. Razlog je što će svi koji realizuju obrazovne želje, iako ne dobiju odgovarajuće mesto, svojim obrazovnim kapacitetom podizati kvalitet onih mesta na koja su primorani da se zaposle iz egzistencijalnih razloga. Na primer, konobar s fakultetskim obrazovanjem, i uz obuku za mesto konobara uvek će pokazivati veće rezultate i kvalitetniji odnos prema onima koje uslužuje u odnosu na one koji su samo usko stručno obrazovani.

11 „Istorija se uči zbog toga da se uoče alternative u kojima se kretala ljudska ne/sloboda i da se izaberu ona rešenja koja i dalje mogu biti od pomoći za širenje granica slobode. Prema tome, istoriju treba uvažavati, ali ne i obožavati. Jer ona nije bila samo razumna i umna, nego i nerazumna i krvava.“ (Đuro Šušnjić, *Dijalog i tolerancija*, Čigoja štampa, Beograd, 1997, str. 224.)

sprečava nepristojnosti, tolerantna je prema različitim mišljenjima i usađuje pojmove „o tome šta je dobro, a šta zlo“.¹² Takođe, moralna kultura „priprema čoveka za mudru umerenost“.¹³ Ili, kako to izražava latin-ska setenca – *sustine et abstine* (izdrži i uzdržavaj se). Za izdržavanje i uzdržavanje „potrebni su hrabrost i naklonost“.¹⁴ Moralno kultivisan čovek misli, deluje i ponaša se razumno i tolerantno. On je spreman da drugog pažljivo sasluša i čuje drugačije mišljenje. Svoje znanje i iskustvo ne smatra jednim i nepogrešivim. Nije samouveren do gluposti i oholosti. Njegova svest je otvorena, a ne zatvorena. Zatvorena svest je isključiva i sklona ekstremizmu i fanatizmu.

Sistem vaspitanja i obrazovanja koji formira ličnosti i profesionalce, odnosno ljude široke kulture i alternativnog mišljenja, ugrađuje im dve moći – moć znanja i moć savesti (moć karaktera). Ove dve moći treba da imaju podjednak značaj. Za razliku od profesionalca koji ima ličnost, stručnjak je pojedinac koji poseduje moć znanja, ali ne i moć savesti. Stručnjak bez savesti je izvor velikih opasnosti. Pojedinac, kojem obrazovni sistem ne omogućava samo znanje nego i savest, otvoren je za druge i drugačije. On prihvata razlike i teži da ih upozna. Za njega je drugi pojedinac dopuna, a ne pakao. Drugi i drugo su izazov za upoznavanje i upotunjavanje.¹⁵

I dijalog i tolerancija u sebe uključuju veru i nadu da se može živeti u miru i na miran način. Kad se takva vera i nada ugrade u ljudsku duhovnost, duševnost i srce, upozoravaju bližnje da se svetom u kome žive može upravljati i tako što se u njemu o svemu može dogovoriti. Sjajno Brodel upozorava: „Ako svet hoće da živi ne uništavajući se, razumevajući se bez uzajamnog razdražavanja“ onda je potrebno da se dogovara. „Na vrlo dug rok ta budućnost je naša mogućnost, skoro naš razlog postojanja. Čak i ako kratkovidne politike tvrde suprotno“.¹⁶ Obrazac dijaloga i tolerancije koji bi se uspostavljao, negovao i trenirao u novom obrazovnom sistemu stvorio bi novi metod mišljenja i novi način življenja. Dijalog zahteva „okrugli sto“ koji simbolizuje jednakost i ravnopravnost učesnika u razgovoru, ali i pokazuje da su svi podjednako udaljeni od problema i rešenja. Ta ravnopravnost u razgovoru omogućava im da udaljenost prebrode i postignu zajedničku saglasnost. „Kad god se dve zaraćene strane, dve zavađene strasti, dva krvoločna interesa nađu za pregovaračkim stolom to je dobar znak da razum kormilari ličnim i zajedničkim brodom i da je umirena zver u grudima“.¹⁷ Svako nenasilje „upućuje da najpre pokušamo stupiti u dijalog. Ono je dakle poziv na razum kako bi se postiglo uvjeravanje i poziv na savjest, kako bi se postiglo obraćanje. Znači, treba otjelotvoriti svu snagu riječi; ona je prvo i posljednje oružje nenasilja premda nije jedino“.¹⁸

Formiranje obrasca kulture dijaloga, tolerancije i pozitivnih emocija podrazumeva da se promeni kultura govora prema kulturi razgovora, da izađemo iz zime govora u proleće razgovora. Potrebno je nekoliko uslova omogućiti da bi na osnovu njih mogao da se utemelji jedan novi sistem obrazovanja.

Prvi uslov bi bio da se izabere ono najbolje iz prošlosti, odnosno ono najvrednije na koje bi se nove generacije mogle da oslone. Drugim rečima, ne zapostaviti tradiciju, ali sa njom biti obazriv i prikladno je upotrebljavati. Tradicija koja odgovara savremenim tokovima postaje simbolička moć i putokaz kako treba posmatrati sadašnjost i u njoj izdvajati njene najbolje rezultate i mogućnosti. Tradicijom se skraćuju iskustva. Zašto bi novi naraštaji morali iznova sve da iskustveno prožive? Za upotrebu tradicije potrebno je uvesti merila za

12 Imanuel Kant, *Vaspitanje dece*, Bata, Beograd, 1991, str. 45.

13 Op. cit. str. 53.

14 Op. cit. str. 53.

15 „Duhovni čovek svestan mnogih pristupa svetu oko sebe, u sebi i iznad sebe, blag je u razgovoru, ali ne iz slabosti, već zbog snage, zbog one silne volje da upozna i drukčije no što je onaj u kome on misli, oseća i živi. U tom naporu da razume drugog, nije se bojavao da će sebe krivo da razume. On je osluškivao različite glasove svoga vremena i različite načine govora: samo tako imao je mogućnosti da upoređuje, bira i stvara!“ (Đuro Šušnjić, *Religija II*, Čigoja štampa, Beograd, 1998, str. 332)

16 Fernan Brodel, *Spisi o istoriji*, SKZ, Beograd, 1992, str. 358.

17 Đuro Šušnjić, *Dijalog i tolerancija*, Čigoja štampa, Beograd, 2007, str. 175.

18 J. M. Muller, *Strategija nenasilnog djelovanja*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1986, str. 32.

razlikovanje, odnosno „šta od tog nasleđa preuzeti kao razumno i umno, to jest što je istinski doprinos kulturi, a šta odbaciti kao nerazumno i bezvredno, to jest što nije kultura... Tradicija je sve ono što smo mi izabrali iz prošlosti kao istinsku vrednost: tradicija je najbolji izbor iz istorije! Ona je sve što je dobro rečeno i urađeno. Tradicija je ono što je izdržalo proveru na vekovnim iskustvima ljudi i obezbedilo sebi mesto u svesti sadašnjih i budućih pokolenja: proveren način boravka čoveka u svetu i razvijanje njegovih umnih snaga“.¹⁹

Drugi uslov je priprema mladih generacija za preuzimanje praktičnih uloga preko fleksibilnosti u stručnom osposobljavanju. Neposredna budućnost, verovatno i ona dalja, sve više će razvijati potrebe čije će zadovoljavanje biti na različite načine, što će zahtevati poznavanje više struka i lako i brzo preorijentisanje iz jedne u drugu struku. Drugim rečima, potrebno je i opštih znanja ali i mnogo posebnih. To je primer da se razvija obrazovni koncept koji će voditi računa o mogućim i budućim ulogama koje proizilaze iz razvoja novih tehnika i tehnologija i na osnovu njih drugačijeg razvoja podele rada. Bilo bi opasno obrazovati samo uske stručnjake. Za razvijene tehnike i tehnologije potrebni su ljudi šire kulture i alternativnog mišljenja, jer pomoću nje lako će se snalaziti u mogućim brzim izmenjenim okolnostima ukupnog društvenog razvoja.

Treći uslov je da u budućem obrazovnom sistemu podjednako mesto dobije učenje za formiranje dobrih karaktera, odnosno da se podjednak značaj u formiranju ličnosti da i znanju i savesti. Neposredna budućnost biće pod velikim izazovima koja proizilaze iz razvoja znanja, a da bi ta znanja bila upotrebljena na razuman i human način potrebno je razviti moralne ličnosti. Oni će moći ispravno da upotrebljavaju znanja i sprečavaju moguće zloupotrebe. Kao što je navedeno, Anatol Frans pisao je da je glupak opasniji od zločinca jer zločinac se posle zločina privremeno odmara, glupak nikada. Štete od gluposti su beskonačne. Da je poživio dovoljno dugo da doživi sve užase 20. veka, u kojem su stručnjaci bez savesti kreirali fabrike i industrije smrti, možda bi se Frans ispravio spoznavši da je i od zločinca i od glupaka opasniji stručnjak bez savesti koji na organizovan, sistematičan i sistemski način može da priredi zlo.

Četvrti uslov jeste da obrazovni sistem treba da razvije kod mladih i pamćenje i mišljenje. Pamćenje bez mišljenja završava u dogmi i nekreativnosti, u normativnoj zatvorenosti. Tek sa mišljenjem pamćenje omogućava da se ono koristi na najbolji način. Pogrešno je svoditi na obrazac „ili-ili“ pamćenje ili mišljenje. Najproduktivniji je obrazac „i-i“, odnosno i pamćenje i mišljenje. Ne može se misliti a da se prethodno nešto ne zapamti. Nema mišljenja bez znanja i pamćenja. Ne možemo prepustiti mišljenju da ono otkriva ono što je otkriveno. Tek mišljenje koje ima osnov, a to su znanje, umeća, veštine i iskustva, može plodonosno da stvara. Najbolji metod za to je razgovor. „Život kao razgovor i razgovor kao život – to je način za razumevanje sebe i drugog“.²⁰

Najzad, peti uslov povezan je sa selekcijom. Za dobar obrazovni sistem potrebni su razvijeni kriterijumi odabira darovitih i genijalnih. Samo sa darovitim i genijalnim moguće je probijati ljudske granice. Oni kreacijom i energijom pomeraju granice znanja i pokazuju šta čovek u svojoj prirodi nosi kao mogućnost. Opasno je prepustiti prosečnosti da pravi izbor. Bez elite duha i znanja nije moguće unapređivati razvoj društva. Šanse za darovite su šanse za sve. Oni kao pojedinci svojom genijalnošću donose darove svima. To nije obrazac jedan protiv svih ili svi protiv jednog, nego jedan za sve. Kod darovitih i genijalnih važi logika da, kada svoju darovitost i genijalnost dele, ona se u svima umnožava. Tamo gde vlada prosečnost nema šta ni da se daruje, ni da se deli, ni da se umnožava. Prema tome, logika novog obrasca obrazovanja bila bi da obrazovanje omogućava da se znanje najboljih i najkreativnijih deli i umnožava, drugim rečima da se širi u koncentričnim krugovima. Drugim rečima, novi obrazovni sistem trebalo bi da obezbedi i preduslove i uslove za duhovni rast najboljih, koji najviše i stalno rade na sebi. Obrazovni sistem bez ideala osuđen je na neplodnost i tavorenje, rečju – neproduktivan je.

¹⁹ Đuro Šušnjić, *Dijalog i tolerancija*, Čigoja štampa, Beograd, 2007, str. 224.

²⁰ Op.cit.str.229.

Nova obrazovna kulturna politika trebalo bi posebno da vodi računa i o izuzetno važnom delu čovekove ličnosti – njegovim emocijama. Rđavi obrazovni sistemi, posebno ponižavajući materijalni status nastavnika, često završavaju širenjem nezadovoljstva, što neminovno proizvodi rđava osećanja: zavist, mržnju i pakost.²¹ Njih prate i rđava stanja: strah, strepnja, lukavstvo i panika. U takvoj emocionalnoj obojenosti posebno se kod učenika i studenata ispoljavaju osećaji poniženja i stanja straha. Nova obrazovna kulturna politika trebalo bi, kada su u pitanju emocije, da afirmiše i razvija duh veselosti i radosti i osećanje nade i vere. Ova osećanja i stanja potpomažu poverenje koje je bitno za sve međuljudske odnose, posebno odnose u obrazovnom sistemu. Na taj način podiže se pozitivni emocionalni kapital, što već u neposrednoj budućnosti utiče na stvaranje i bolju realizaciju svih poslova u društvu. Tamo gde vladaju strah i poniženje nema poverenja, a tamo gde zrači nada pokazuje se visok osećaj poverenja. Niče je dobro upozorio da u „veseloj nauci“, kako je on zamišljao obrazovni proces, treba da se „smejanje udruži sa mudrošću“. Smeh je znak veselost. Zato je smatrao da „možda i za smejanje postoji još budućnost“.²² Veseli duh koji se pokazuje radošću i smejanjem trebalo bi da vlada obrazovnim prostorima. To je nabolji način usvajanja znanja i raspršivanja mišljenja. Nažalost u našim učionicama, slušaonicama i amfiteatrima više lebdi nad glavama učesnika strah, surovost i mržnja. Nigde se kao u obrazovnom sistemu rđava osećanja ne završe u mržnji koje kasnije u životu, posebno radnom, podstiče osvetoljubivost, zavist i pakost. Ta osećanja i stanja utiču kasnije u životu da se ljudi plaše istine, da dobro proglašavaju ludošću, a pravdu zakinutošću. Nezadovoljni i mrzovoljni učitelji, nastavnici i profesori otruju i zatruju mlade glave i njihovu budućnost. Nigde se kao u obrazovnom sistemu u kojem vladaju rđava osećanja i stanja ne izgradi toliko mržnje i zavisti koja formira opaki obrazac budućeg zla. Nastavnici iz neznanja, nesposobnosti, nezadovoljstva, mladima mogu da omrznu izvore znanja i da ih trajno osakate – emocionalno, duševno i duhovno. Nepravda naneta u ocenjivanju (a to nije ni blizu velikim nepravdama) nikad se ne zaboravlja. Ali, ta nepravda često, kasnije u životu, može moćno osvetoljubivo i mrzalački da deluje. Mladi nisu ni svesni koliko ti negativni obrasci mogu kasnije da upravljaju njihovim životima.²³

Sadašnji obrazovni sistem više je okrenut kolektivističkom nego individualističkom duhu. Dobar obrazovni sistem treba da podstiče formiranje i razvijanje jakih i moćnih individua. On bi trebalo da bude upućen na ono što je Kerkegor isticao: „jedan jedini sam stiže na cilj“. On ne treba da odbaci kolektivistički duh, već da ga uputi prema empatiji (uživljavanju) i solidarnosti. Empatija i solidarnost treba da se primenjuju kao pomaganje, a ne kao podvala. Drugim rečima, u obrazovnom sistemu treba širiti svest o tome da je znanje samo moje, da sam ga ja stekao i da hoću rezultat koji iz njega proizilazi. To znači potrebna je nova moralna kultura u obrazovanju koja će učvršćivati uspravni hod i koja će stvarati ljude koji će se služiti samo onim što poseduju. Van toga dobijaćemo lažne ljude sa lažnim znanjima i diplomama ili nesrećnike koji neće razlikovati šta je njihovo, a šta tuđe i koji će svoju nesposobnost pretvoriti u snalazljivost bez pokrića i završiti u velikoj oholosti. Opasno je pripisati i učitati nekome nešto što nije njegovo. Ako je svestan toga on će završiti u nekoj od bolesti (ako se ne odupire i ne prekine i ne upozori druge da to nije njegovo) ili u osionosti

21 Niče je upozoravao u delu *Vesela nauka* da „mržnja, zluradost, grabežljivost i vlastoljublje i sve što se inače naziva zlim spada u zapanjujuću ekonomiju održanju vrste, naravno u skupu, rasipničku i u celini krajnje ludu ekonomiju...“ (Fridrih Niče, *Vesela nauka*, Grafos, Beograd, 1984, str. 37).

22 Op. cit. str. 38.

23 Učenici i studenti izuzetno su osetljivi kada su u pitanju znanja i učenje iz temeljnih predmeta, na primer matematike, fizike, hemije, književnosti, ako im nisu preneti i pojašnjena na razumljiv i veseo način. Tamo gde čovek treba da učini veliki misaoni napor da bi nešto shvatio potrebno je uložiti ogroman trud da se napravi povoljan ambijent za to unutrašnje poniranje u dubinu razuma. Zbog toga oni koji obrazuju trebalo bi da to znaju i da zbog toga ulože dodatni pedagoški trud uz radost i veselost da prenesu znanja i načine mišljenja onima koje uče. Stalno negiranje da neko nešto razume i insistiranje da neće nikada shvatiti emocionalno je obeshrabrujuće. Takođe, mrzovolja i osveta onih koji podučavaju mogu da nanesu veliku nepravdu prilikom ocenjivanja i da ta nepravda kasnije u životu završi na osvetnički, zavidan i pakostan način odnošenja prema drugima, posebno u radnom ambijentu. To bi bio dovoljan razlog za preispitivanje celog obrazovnog sistema i da se povede računa o tome koliki značaj imaju osećanja i kakve posledice iz negativnih emocija mogu da proisteknu.

koja će biti nemilosrdna prema onima koji su ispod u hijerarhiji radnih mesta i koja će se surovo obračunavati sa onima koji su pametniji, bolji i sposobniji. Takav obrazovni sistem omogućava razvoj patoloških stanja koja urušavaju i sadašnjost i budućnost jednog društva. Iz tih razloga, posledica takvih obrazovnih sistema je formiranje obrasca antiintelektualizma koji onda preplavljuje celo društvo. Posledica kolektivističkog obrazovnog sistema je učvršćivanje i pozicioniranje autoritarnih ličnosti koje su već utemeljene u patrijarhalnom porodičnom obrascu. Suprotno, dobar obrazovni sistem trebalo bi da razgradi autoritarnost ponetu iz porodice i da ugradi kod mladih antiautoritarost i individualizam, jer autoritarnost karakteriše poslušništvo, pritvornost, neiskrenost, isključivost, idolopoklonstvo, prezir prema slabima i agresivan sadistički odnos prema onima koji su ispod na lestvici društvene moći, krutost u mišljenju, sklonost praznovericama, predrasudama i stereotipima, destruktivnost i cinizam, neosetljivost, sklonost potiskivanju nagona i čestim korišćenju mehanizama projekcije i preterana sklonost „ka čvrstoj ruci“. ²⁴

U zemlji čiji je obrazovni sistem potcenjen, nesređen i nestabilan, potrebno je hitno napraviti rez i otpočeti na promišljen način izgradnju nove strategije koja će i u celini i u delovima dobro razraditi najbezbolniji način promena koje neće izazvati velike otpore, a omogućiće promene nabolje bez velikih potresa. Za takav projekat potrebni su mudrost, razum, razboritost, strpljenje i otvaranje velikog dijaloga u kojem će svi učestvovati. Reforme nikada ne treba izvoditi u segmentima, već moraju da zahvate celinu. Svetska iskustva su pokazala da su reforme, kad god su delimično sprovedene, dale rđave rezultate, čak su urušile i ono što je bilo dobro. Suprotno, gde su reforme obuhvatale celinu i gde je sve pažljivo razmotreno i pretreseno – i celina i detalji, i krupno i „sitno“ – dale su dobre, pozitivne i temeljito trajne valjane rezultate.

LITERATURA

1. Brodel, Fernan, *Spisi o istoriji*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1992.
2. Čupić, Čedomir, *Politika i poziv*, Udruženje za političke nauke Jugoslavije, Čigoja štampa, Beograd, 2002.
3. Čupić, Čedomir, *Politički dijalog i tolerancija*, u Zbornik, *Tolerancija – Susret razlika*, Savezno ministarstvo nacionalnih i etničkih zajednica, Beograd, 2002.
4. Čupić, Čedomir, *Politika i odgovornost*, Udruženje za političke nauke Srbije i Čigoja štampa, Beograd, 2010.
5. Kant, Imanuel, *Vaspitanje dece*, Bata, Beograd, 1991.
6. Mojsi, Dominik, *Geopolitika emocija*, Clio, Beograd, 2012.
7. Muller, J.M., *Strategija nenasilnog djelovanja*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1986.
8. Niče, Fridrih, *Vesela nauka*, Grafos, Beograd, 1984.
9. *Leksikon država sveta*, Politika, Narodna knjiga, Beograd, 2006.
10. Šušnjić, Đuro, *Dijalog i tolerancija*, Čigoja štampa, Beograd, 2007.
11. Šušnjić, Đuro, *Religija II*, Čigoja štampa, Beograd, 1998.
12. http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_universities_in_Denmark
13. http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_universities_in_Finland
14. http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_polytechnics_in_Finland
15. http://en.wikipedia.org/wiki/Education_in_Finland
16. http://www.university-directory.eu/Finland/Finland-Institutes.html#UW3y_UokRvw
17. http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_universities_in_Japan
18. http://en.wikipedia.org/wiki/Education_in_Japan
19. http://en.wikipedia.org/wiki/Category:Research_institutes_in_Japan
20. http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Independent_Administrative_Institutes_in_Japan
21. http://en.wikipedia.org/wiki/Category:Research_institutes_in_Norway

24 Autoritarni karakter ličnosti sjajno su ocrtali kod nas Jovan Cvijić, a u svetu predstavnici kritičke teorije društva Maks Horkajmer i Teodor Adorno.

22. <http://www.studyinnorway.no/>
23. http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_universities_in_Norway
24. http://en.wikipedia.org/wiki/Higher_education_in_Norway
25. http://en.wikipedia.org/wiki/Category:Research_institutes_in_Norway
26. <http://www.studyinnorway.no/>
27. http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_universities_in_Norway
28. http://en.wikipedia.org/wiki/Higher_education_in_Norway
29. http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_universities_in_Sweden
30. http://en.wikipedia.org/wiki/Education_in_Sweden
31. http://en.wikipedia.org/wiki/Category:Research_institutes_in_Sweden